

СОЦІАЛЬНИЙ КОНСТРУКТИВІЗМ І ДЖЕРЕЛА СЕПАРАТИСТСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НА УКРАЇНСЬКОМУ ДОНБАСІ

Олексій Дедуш

УДК 316.347+323.173](477.62)

У статті здійснено спробу проаналізувати причини та передумови виникнення ідейного підґрунтя сепаратизму на Донбасі. По-новому розглянуто специфіку історичного розвитку регіону та формування регіональної ментальності його жителів.

Ключові слова: соціальний конструктивізм, сепаратизм на Донбасі, національна ідентичність, регіональна ідентичність, ідеологія, пропаганда, інформаційна безпека.

В статье сделана попытка проанализировать причины и предпосылки возникновения идейного основания сепаратизма на Донбассе. По-новому рассмотрена специфика исторического развития региона и формирования региональной ментальности его жителей.

Ключевые слова: социальный конструктивизм, сепаратизм на Донбассе, национальная идентичность, региональная идентичность, идеология, пропаганда, информационная безопасность.

The article attempts to analyse the causes and preconditions of emergency of the ideological substratum of separatism in Donbas. There is a consideration of specificity of the region's historical development and formation of regional mentality of its residents in a new way.

Keywords: social constructivism, separatism in Donbas, national identity, regional identity, ideology, propaganda, information security.

Завданням кожної держави є збереження власної цілісності. Здавалося, що це стосується лише етнічно строкатих держав, де титульна нація не має значної переваги або де існують ареали з іншими корінними етносами. Проте історичний досвід показав, що ідентифікаційні маркери мають властивість програмуватися за допомогою інформаційних інструментів впливу, зокрема пропаганди та дезінформації.

Якщо раніше подібне програмування колективної свідомості могло бути застосоване до соціальних груп чи середовищ побутування певної субкультури, то можливості інформаційного суспільства дали змогу програмувати типи ідентичності, схожі на етнічні (національні). Цьому передувала поява в науковому обігу теорії конструктивного походження етносів через появу спільної свідомості [27].

На початку ХХІ ст. Українська держава зіштовхнулася з проблемою сепаратизму. Виник він на ґрунті конструювання нової етнічно-регіональної свідомості на її східних окраїнах,

зусиллями російської влади. Хоча наявність у певному регіоні «місцевого патріотизму» є нормальним явищем, бо є механізмом соціалізації в умовах унікальних соціонормативної та політичної культур [19, с. 39], однак у східних регіонах України він вийшов за межі ідентичності мікрорівня. Фінський географ та антрополог Анссі Паасі в 1980-х роках визначив чотири етапи формування регіональної ідентичності: 1) усвідомлення відмінності території; 2) творення регіонального символізму для обґрунтування групової солідарності; 3) поява специфіки регіональної освіти та політичному і т. ін.; 4) утвердження регіону як цілісної інституціалізованої одиниці в просторі та свідомості певного суспільства [9, с. 16–17]. Відносно недавнє залюднення Донбасу постійним населенням також, можливо, є ключем до розуміння проблеми. На думку японсько-українського вченого Гіроакі Куромія, новоприбулі люди мають двояку нестійку ідентифікацію, яка є позанаціональною, проте його пояснення

місцевої ментальності за допомогою географічного детермінізму є спірним [13].

Попри наявність у Донецькій і Луганській областях значної кількості росіян, регіон Донбасу мав переважно українське етнічне населення. Згідно з першим Всеукраїнським переписом населення, українці в Донецькій області становили 56,9 %, а росіяни — 38,2 %, у Луганській області, відповідно, 57,9 % та 39 %. Мовна ситуація кардинально відрізнялася від етнічної картини. Більшість жителів Луганщини й Донеччини, незалежно від етнічної ідентифікації, назвали російську мову рідною [21, с. 373–381]. Цьому передувала посилена русифікація регіону, якій сприяли шалені темпи урбанізації та активне переселення в регіон росіян і представників інших національностей, котрі обирали російську як *lingua franca*. Втрата мови супроводжувалась і втратою етнокультурних маркерів.

Ще з часів Російської імперії існувала практика спрямування раніше судимих та кримінальних елементів у промислові райони держави, що вилилося в інфільтрацію у свідомість жителів Донбасу авторитарно-кримінального типу міської ментальності. Світова історія знає чимало прикладів залюднення неосвоєних територій люмпенізованим населенням. Зокрема, Дикий Захід Сполучених Штатів, де людина була відірвана від національного коріння та була змушена жити за суворими неписаними правилами, щоб вижити (так званий «американський котел») [20, с. 303]. Згодом радянська влада, соціальною базою якої був люмпен-пролетаріат і безземельне селянство, маніпулюючи значним промисловим потенціалом та поліетнічністю Донбасу, змогла закласти тут основу для нової регіональної ідентичності, що діалектично продовжилась і в період незалежності України.

Економічна криза та кримінальні війни в 1990-х роках закріпили за Донбасом статус вотчини кримінальних кланів, які не хотіли інтегрувати русифікований регіон у культурно-політичний простір української державності. Кримінальна еліта Донеччини та Луганщини,

навпаки, підкреслювала свою інтернаціональність. Так, наприклад, «хрещений батько» донецьких мафіозних угруповань Ахатъ Брагін [11], татарин за національністю, був ініціатором будівництва донецької мечеті — першої ісламської культової споруди в регіоні. Пізніше її було названо на честь Брагіна, а один з мінаретів — на честь його наступника — Ріната Ахметова [24]. Колишній президент України Віктор Янукович, виходець з Донбасу, завжди підкреслював своє білоруське походження й навіть намагався допомогти своїй малій батьківщині [29].

Радянська пролетарська свідомість посилювалася заявами місцевої еліти про обраність Донецької та Луганської областей. «Донбас годує всю Україну», — кліше, яке, з одного боку, протиставляло регіон решті території України, а з другого, — шантажувало центральну владу. Ситуація погіршилася особливо після Помаранчевої революції. У 2006 році донецькі науковці Т. Андреева та О. Алексеичук провели дослідження рівня географічної ідентичності в українських східних областях. Хоча результат був ізоморфним до західноєвропейських показників, утім, з регіоном себе ідентифікували в рази більше громадян, ніж з Українською державою, що мало б насторожити центральну владу [1, с. 102–104]. Роком раніше, у 2005-му, з'являється сепаратистська організація «Донецька республіка», фінансована російськими спецслужбами та інспірована ідеологами російського євразійства [23]. Прапором новоявлених сепаратистів став модифікований прапор Росії, де білий колір був замінений на чорний. Через дев'ять років під цим вексилологічним непорозумінням почалися перші захоплення державних адміністративних будівель на Донеччині.

Історія регіону пам'ятає короткий період наявності на своїх теренах маріонеткового державного утворення — Донецько-Криворізької радянської республіки (ДКРР). Її проголошенню передувала харківська конференція більшовиків Донецько-Криворізької області, створеної за згоди Тимчасового уряду та

Центральної Ради. Слід зазначити, що учасники цього партійного заходу жодного разу не згадали слово «Україна», попри наявність планів у РСДРП(б) включити ці райони до можливої автономії українських губерній [12, с. 63]. Такі настрої місцевої більшовицької верхівки та наступ більшовицьких військ проти Української Народної Республіки дали змогу принаймні формально втілити в життя «ідею» республіки робітників Донбасу та Криворіжжя. Хоча фактично ця квазі-державна існувала лише місяць, а юридично майже рік [8], проте її вплив на ідентифікаційний міф регіону був колосальним. У своїх листах Ленін наголошував, що Донбас має бути автономією у складі України, але в інших акцент зміщується до самостійності нової радянської держави [22, с. 18–36]. Важливим є той факт, що формальний керівник ДКРР Федір Сергєєв, більше відомий за партійним прізвиськом Артем, став культовою особою на Донбасі. Його ім'ям названо міста, селища, вулиці, встановлено низку пам'ятників та знаків [25]. У незалежній Україні ця персона продовжила бути символом самостійності Донбасу [4].

Бурхлива індустріалізація та урбанізація регіону в міжвоєнний період перетворили його на місце масових трудових і виробничих подвигів, або, інакше кажучи, експериментів. Зокрема, 31 січня 1929 року між колективами рудників «Північний» і «Центральний» тресту «Артемвугілля» був підписаний перший у СРСР договір про соціалістичне змагання. У 1931 році в Старобешевому Парасковія Ангеліна організувала першу в країні Рад жіночу машинно-тракторну станцію [17, с. 123–126]. Згодом, у 1932 році, вибійник горлівської шахти № 1 «Кочегарка» Микита Олексійович Ізотов досяг продуктивності праці, перевиконавши план на 2000 %. Варто також сказати про Олексія Стаханова, який установив рекорд видобутку вугілля за одну зміну — 102 т замість 7 т. Ця подія започаткувала стахановський рух у всьому СРСР та привела до суттєвого збільшення виробничих норм. Пізніші історичні дослідження показали, що «подвиг Ста-

ханова» був здійснений цілою групою шахтарів та інспірований комуністичним осередком шахти [6].

Іншим емоційно-ідентифікаційним аспектом для жителів Донбасу є радянський період Другої світової війни, який донедавна і в українській історіографії мав назву «Велика Вітчизняна війна». Так склалося, що на території сучасних Донецчини й Луганщини майже весь період гітлерівської окупації пройшов у режимі прифронтового керівництва територіями [15, с. 112], тоді як решта українських окупованих територій перебувала під керівництвом німецьких цивільних адміністрацій [3]. Це означало повну свободу дій німецького командування, що призвело до тотальних репресій проти підпільного радянського руху. Крім того, сталінське керівництво, не маючи досвіду організації партизанської та диверсійно-розвідувальної діяльності, засилало погано навчені спеціальні групи не в глибокий тил, а лише у прифронтові райони, що, по-перше, прирікало їх на знищення, а по-друге, — посилювало інтенсивність каральних заходів нацистської військової адміністрації для залякування населення [15, с. 147]. На території тодішніх Сталінської та Ворошиловградської областей тривали запеклі бої між Ченовою армією та вермахтом, що в прямому сенсі перетворило ці землі на братські могили. Особливе місце у військовій історії краю займають такі місця, як Міус-фронт, Савур-Могила, Святогірські висоти тощо. Незважаючи на степовий характер місцевості та особливу пильність німецьких спецслужб, на Донбасі діяли підпільні організації руху опору, зокрема «Молода гвардія» на Краснодонщині [14]. Усі численні факти боротьби з гітлерівцями в цьому регіоні були перетворені радянською пропагандою в ідеологему, що Донецький басейн був чи не єдиним стійким форпостом боротьби з фашизмом в УРСР. Це типовий приклад глобальної тенденції політизації історичної свідомості в часи соціальних негараздів, оскільки таким чином нібито можна знайти відповіді на питання сьогодення та майбутнього [7].

В останні десять років представниками офіційної російської історіографії та російськими істориками-аматорами було випущено ряд книг про Донецько-Криворізьку республіку та про особливість Донбасу як культурного анклаву «руського міра». Наприклад, видана 2011 року книга Володимира Корнілова «Донецко-Криворожская республика: расстреляная мечта», використовуючи архівні джерела та українську історіографію, робить хибні висновки про значне геополітичне значення ДКРР та штучність припинення цього проекту радянським урядом з Москви. У передмові до цього видання висловлено подяку теперішнім сепаратистам Аксьонову, Царьову, Маркову, а головне — директору Інституту країн СНД Костянтину Затуліну [10, с. 1–2], який відомий своїми українофобськими заявами [5].

Отже, російські пропагандисти та кремлівські політтехнологи знайшли на Донбасі низку сприятливих факторів, які можна було використати для конструювання нової ідентичності. Деякі з них переплітались один з одним і корелювали з ностальгією за радянським минулим [18, с. 146–147]. Особливо продуктивним був фактор «захисту» російської мови. Американський дослідник Ерік Еріксон у своїй праці «Ідентичність: юність та криза» акцентує увагу на тому, що меншини будь-якого характеру завжди опираються на негативні сторони своєї ідентичності, шукаючи найменшу дискримінацію [26, с. 308–332]. Тобто відмінності певної меншини починають трактуватись як джерело надуманої дискримінації в межах простору співжиття з більшістю. Філософсько-антропологічний підхід у дослідженні ідентичності оперує поняттям «конфлікт ідентичностей», яке завжди супроводжує націонегез, але є в основному на індивідуальному рівні. Так відбувається через обов'язкову «зачистку» в деяких осіб інших етнічностей та процесу акультурації. Подолання конфлікту можливе лише тоді, коли «місце» для нової національної ідентичності наповнюється реальним змістом або перероджується зусиллями центральної влади в громадянську

ідентичність [16, с. 139–141]. Дослідник «донбаської ідентичності» О. Білокобильський вважає, що цей феномен у своїй основі не має радянських реліктів, а суто економічну складову як основний маркер відмінності, але в рамках української культури [2, с. 259–260]. Ансісі Паасі характеризує потужну регіональну ідентичність як «ідентичності опору» (*identities of resistance*). Цим феноменом можуть користуватися певні фінансові та політичні кола [28, р. 15]. Ця універсальна гіпотеза була доведена й на Донбасі. Тотальне панування російської мови в усіх сферах життя Луганщини й Донеччини, як не дивно, викликало відчуття «нав'язування» української державної мови. Хоча перший Всеукраїнський перепис населення показав розширення «сфери вживання української мови у східних областях, позиції російської мови ніяк не похитнулись» [21, с. 326–328], Російська Федерація з перемінним успіхом використовувала «карту російськомовного населення» в зовнішній політиці на пострадянському просторі. Розцінивши Революцію Гідності як геополітичну поразку Росії, Кремль почав силову та інформаційну інтервенцію в переважно російськомовні регіони України. Величезні об'єми пропаганди й відвертої брехні зробили свою справу — вищезгадані фактори «обраності Донбасу» почали діяти проти Української держави в інтересах агресора. Населення Донбасу сприйняло можливість побудови Росією квазі-держав на своїй землі як єдиний спосіб подолання власних ідеологічних страхів.

Сучасні суспільствознавчі напрями давно відійшли від сприйняття ідентичності як сталої та гомогенної структури. Такий підхід може стати засобом подолання ідейної кризи на українському Донбасі. Українській державі варто докласти зусиль, щоб змінити інформаційний фон у регіоні через активну роботу ЗМІ, знайти дотичні точки в історичній свідомості жителів Донбасу, котрі співвідносять цей регіон лише з українським народом, утілити в життя досвід інших держав, які змогли зберегти у своїй орбіті бунтівні окраїни, без поступок

зацікавленим у сепаратизмі державам. Підвищення політичної культури та національно орієнтоване подання історії жителів неокупованої

частини Донбасу стане запорукою її стабільності та створить умови для ідейно-культурної деокупації решти краю.

1. *Андреева Т. А., Алексейчук А. И.* Структура географических идентичностей / Т. А. Андреева, А. И. Алексейчук // Идентичность у современному вимірі / [Матеріали науково-теоретичної конференції]. – Донецьк, 2006. – С. 102–104.

2. *Белокобыльский А.* Основы «донбасской» идентичности в контексте украинской культуры / А. Белокобыльский // Идентичность у современному вимірі / [Матеріали науково-теоретичної конференції]. – Донецьк, 2006. – С. 259–260.

3. *Беркгоф К.* Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською окупацією / Карел Беркгоф ; Український науковий інститут Гарвардського університету, Інститут Критики. – Київ, 2011. – 456 с.

4. Білі гори Донбасу [Електронний ресурс] // Український тиждень. – 2009. – 02.06. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Publication/4221>.

5. В Україну заборонений в'їзд російському депутатові Загуліну [Електронний ресурс] // Кореспондент.нет – Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/ukraine/270361-v-ukrayinu-zaboronenij-v-yizd-rosijskomu-deputatovi-zatulinu>.

6. Відзначення 75-річчя стахановського руху: ностальгія за минулим [Електронний ресурс] // Радіо «Свобода». – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2073118.html>.

7. *Иващенко Г. В., Науменко Т. В.* К вопросу об историческом сознании [Электронный ресурс] / Г. В. Иващенко, Т. В. Науменко // Теоретический философский журнал «Credo». – 2000. – № 1. – Режим доступу : <http://credonew.ru/content/view/166/52/>.

8. Історія Української РСР : у 2 т. – Київ, 1957. – Т. 2.

9. *Калитчак Р.* Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах / Р. Калитчак. – Київ, 2007. – 303 с.

10. *Корнилов В. В.* Донецко-Криворожская республика. Расстреляная мечта / В. В. Корнилов. – Харьков, 2011. – 603 с.

11. «Крестный сын» [Электронный ресурс] // Украинская правда. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2005/07/5/3011315/?att=1>.

12. *Кульчицкий С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя. 1919–1928 / С. Кульчицкий. – Київ, 1996. – 396 с.

13. *Куромія Г.* Донбас поміж Україною та Росією: позанаціональна ідентичність? / Г. Куромія // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. – Луганськ, 2002. – С. 541–554.

14. *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі: Українсько-Російське прикордоння, 1870–1990-і роки / Гіроакі Куромія ; пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеєв ; передм. Г. Немирі. – Київ, 2002. – 510 с.

15. *Кучер В. І., Чернега П. М.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945) / В. І. Кучер, П. М. Чернега. – Київ, 2004. – 272 с.

16. *Макаренко Н. Г.* Криза ідентичностей в умовах цивілізаційних трансформацій як джерело сучасних війн / Н. Г. Макаренко // Идентичность у современному вимірі / [Матеріали науково-теоретичної конференції]. – Донецьк, 2006. – С. 139–141.

17. *Мозговий В. І., Каліущенко М. Д., Колесник О. В.* Донеччина. Перехрестя цивілізацій / В. І. Мозговий, М. Д. Каліущенко, О. В. Колесник та ін. ; під заг. ред. В. І. Мозгового. – Донецьк, 2007. – Кн. 1. – 160 с.

18. *Нагорна Л. П.* Національна ідентичність в Україні / Л. П. Нагорна. – Київ, 2002. – 271 с.

19. *Нагорна Л. П.* Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л. П. Нагорна. – Київ, 2011. – 272 с.

20. *Пасько Я. І., Коржів Г. А.* Регіональна ідентичність в умовах перехідного суспільства: досвід Донбасу / Я. І. Пасько, Г. А. Коржів // Идентичность у современному вимірі / [Матеріали науково-теоретичної конференції]. – Донецьк, 2006. – С. 302–304.

21. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / наук. ред. акад. І. Ф. Кураса, С. І. Пирожкова. – Київ : ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 558 с.

22. *Пономарева Н. Д.* Донбасс в трудах В. И. Ленина. Аннотированный указатель / Н. Д. Пономарева. – Донецк, 1970. – 70 с.

23. Проект «ДНР»: Республика десять лет назад [Электронный ресурс] // 112 UA. – Режим

доступа : <http://112.ua/statji/proekt-dnr-respublika-desyat-let-nazad-223313.html>.

24. Самые-самые мечети Украины – от древнейшей до красивейшей [Электронный ресурс] // Сегодня.UA. – Режим доступа : <http://www.segodnya.ua/life/society/Samye-samye-mecheti-Ukrainy-ot-drevneyshey-do-krasiveyshey-446906.html>.

25. Українська радянська енциклопедія : у 12 т. – Київ, 1974. – Т. 1.

26. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – Москва : Флинта, МПСИ, Прогресс, 2006. – 342 с.

27. Berger P. L., Luckmann T. The Social Construction of Reality: Treatise in the Sociology of Knowledge / P. L. Berger, T. Luckmann ; Garden City. – New York, 1966. – 240 p.

28. Paasi A. The region, identity, and power / Anssi Paasi // Procedia Social and Behavioral Sciences. – 2011. – 14. – P. 9–16.

29. Wikileaks: Лукашенко заборонив Януковичу допомагати селу предків [Електронний ресурс] // Телевізійна служба новин. – Режим доступу : <http://tsn.ua/ukrayina/wikileaks-lukashenko-zaboroniv-yanukovichu-dopomagati-selu-predkiv.html>.